*О.В. Мазурик,
канд. соціол. наук*

*Oleg V. Mazuryk,
Ph.D. in Sociologie*

*Т.В. Єрескова
Tetyana V. Ereskova*

АНАЛІЗ РІВНІВ СФОРМОВАНOSTІ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ (за результатами соціологічного дослідження)

Abstract. By the results of an empiric study performed among inhabitants of the Donetsk region, the formed levels of national self-consciousness are analyzed. It is concluded that their level does not significantly depend on the nationality, and the respondents are mostly characterized by the irrational level of national self-consciousness.

Для України актуальність етнонаціональної сфери обумовлена не стільки загостренням міжетнічних суперечностей, скільки необхідністю побудови національної державності і залежністю цього процесу від процесів консолідації української нації. Однією з умов досягнення інтеграції сучасного українського суспільства виступає необхідність якісної зміни національної самосвідомості. Для зміни ситуації важливо знати рівні віддзеркалення в свідомості людини об'єктивної дійсності суспільного життя [1], що викликає необхідність вивчення рівнів сформованості самосвідомості. А оскільки йдеться про проблему інтеграції нації, то необхідно вивчити рівні сформованості національної самосвідомості членів українського соціуму.

Емпіричне соціологічне вивчення національної самосвідомості поки що не має тривалої наукової традиції. Інтерес до цієї категорії виникає в соціологів у середині 90-х рр. XX ст. Так, протягом 1993–1995 рр. російськими вченими Інституту етнології та антропології РАН (Л. Дробіжевою, З. Сікевич, О. Здравомисловим та ін.) були здійснені дослідницькі проекти з проблем етнічності, міжнаціональних відносин, в тому числі і з проблеми, що цікавить нас безпосередньо. Українські соціологи (О. Злобіна, І. Кононов, Н. Паніна, І. Попова, І. Прибиткова, О. Резнік, В. Серeda, В. Сусак та ін.) у своїх емпіричних дослідженнях найчастіше вивчають лише окремі, зовнішні характеристики або прояви національної самосвідомості (наприклад, з'ясування мовної „палітри” України, вивчення етнополітичних уявлень, рівня міжнаціональної

толерантності в суспільстві, аналіз національно-культурної, просторово-територіальної ідентифікації і т. ін.). Таким чином, в емпіричних дослідженнях українських соціологів відсутній цілісний аналіз національної самосвідомості членів українського суспільства.

Мета даної статті полягає в тому, щоб на основі соціологічного аналізу емпіричних даних показати рівні сформованості національної самосвідомості в сучасному українському суспільстві*.

Ідея нашого дослідження ґрунтується на теоретичних поглядах Ю. Габермаса, Дж. Дьюї, Г.-А. Лінднера, К. Поппера, П. Сорокіна, які вважали, що соціальний розвиток суспільства відбувається через відмову від ірраціонального, буденного мислення, від тих традиційних колективних уявлень, що не завжди спроможні пояснювати соціальну реальність [2–6]. Ми розглядаємо національну самосвідомість як один з елементів більш складного і ємного процесу самосвідомості, рівні і спрямованість якого тісно пов'язані з глибинними властивостями особи і специфікою навколишньої дійсності [7, с. 256]. Національна самосвідомість (як частина суспільної свідомості) проявляється на трьох рівнях: ірраціональному, буденному, теоретичному [8–9]. На *ірраціональному рівні* національна самосвідомість знаходить своє втілення в міфологемах і національній самоідентифікації, тобто трансляції з покоління в покоління найбільш стабільних духовних, світоглядних і культурних цінностей відповідного соціуму. Йдеться про традиції (стійкі способи дії, що історично склалися), звичаї (традиційно сталі правила суспільної поведінки), соціальні звички (певний спосіб реагування людей на суспільні явища і події). На *буденному рівні* національна самосвідомість збагачує індивідуальні і ментальні якості загальнолюдськими етичними цінностями, тобто впливає на залучення індивіда до спільноти інших людей, до соціальних верств, нації [10, с. 76–77]. На цьому рівні виявляються природжені і набуті риси національної самосвідомості. Тому цей рівень віддзеркалення національної самосвідомості формується на основі економічних, освітніх чинників, а також устрою життя людини. Сформована на *теоретичному рівні* національна самосвідомість дозволяє аналізувати і цілеспрямовано конструювати дійсність. Людина здатна коректувати і перетворювати в необхідних випадках ціннісні життєві орієнтири.

Відповідні рівні сформованості національної самосвідомості певним чином впливають на процес інтеграції нації, прискорюючи або уповільнюючи цей процес. Вплив національної самосвідомості на процеси націєтворення детально проаналізовані в наших попередніх публікаціях [11–13]. Таким чином, спираючись на теоретичний конструкт національної самосвідомості, емпіричне дослідження цього феномену допомагає розкрити нові аспекти в таких традиційних для соціології предметах дослідження, як масова свідомість, розвиток особистості, процес соціалізації, девіації, соціокультурне становище спільнот різного типу та рівня, суспільства в цілому.

* Емпіричну базу склали дані соціологічного дослідження, проведеного авторами на базі кафедри соціології управління Донецького державного університету управління методом стандартизованого інтерв'ю „Дослідження рівнів сформованості національної самосвідомості членів соціуму в період суспільних трансформацій (на прикладі Донецького регіону) – 2005” (N=1812). Вибірка репрезентативна за національною ознакою та соціальним статусом респондентів.

Матеріали дослідження. Аналізуючи дані нашого дослідження, ми акцентували свою увагу на двох соціальних групах: українці і росіяни (з причини абсолютного кількісного переважання представників даних національностей в Донецькому регіоні в порівнянні з іншими національностями). У рамках даної статті зупинимось лише на аналізі відкритих запитань, відповіді на які дозволили нам виявити індикатори рівнів сформованості національної самосвідомості мешканців Донецького регіону.

Таблиця 1

Розподіл індикаторів за рівнями сформованості національної самосвідомості з питання: „Які національні цінності повинні бути покладені в основу єдиної української нації?”

<i>Індикатори</i>	<i>Українці (%) N = 1099</i>	<i>Росіяни (%) N = 713</i>
Індикатори ірраціонального рівня	41,3	41,9
Традиції і звичаї	23,3	24,8
Національна мова	14,7	13,2
Релігійні цінності	2,8	3,1
Державна символіка	0,5	0,8
Індикатори буденного рівня	24,7	29,5
Спільне радянське минуле	2,1	2,1
Матеріальний добробут	8,8	9,4
Інтернаціоналізм	2,6	8,6
Відчуття патріотизму, як в СРСР	11,2	9,4
Індикатори теоретичного рівня	29,3	27,6
Етичні принципи	19,5	18,5
Єдність і цілісність країни	6,2	7,4
Терпимість до інших національностей	3,6	1,7

Першим запитанням, що дозволяє виявити індикатори рівнів сформованості національної самосвідомості, було таке: „Які національні цінності повинні бути покладені в основу єдиної української нації?”. Аналіз результатів розподілу відповідей респондентів показав, що, по-перше, при виборі **національних цінностей**, необхідних для формування єдиної нації, значна частина респондентів незалежно від національності віддає перевагу *традиціям і звичаям* (українці – 23,2%, росіяни – 24,8%), вважаючи, що саме в них закладені „правильні” для всіх цінності. По-друге, респонденти (незалежно від національності) спираються на загальнолюдські цінності, і спостерігається превалювання останніх над індивідуальними (наприклад, *етичні принципи* як національні цінності вибрали 19,5% українців і 18,5% росіян, а *поліпшення матеріального становища народу* – 8,8% українців і 9,4% росіян). По-третє, незважаючи на те, що тільки невеликий відсоток респондентів звертається у пошуках цінностей до загального „радянського минулого” (2,1% українців і 2,1% росіян), значна частина респондентів назвала як необхідні національні цінності *інтернаціоналізм* (2,6% українців і 8,6% росіян) і *патріотизм* (11,2% українців і 9,4% росіян), тобто ті цінності, які були основними саме в радянський період. Це свідчить про паралельне існування у свідомості респондентів так званої „старої” і „нової” самосвідомості. Побудувавши номінальну шкалу індикаторів,

ми отримали першу кількісну характеристику рівнів сформованості національної самосвідомості і можливість визначити співвідношення рівнів сформованості національної самосвідомості респондентів за національністю (табл. 1).

Узагальнюючи дані таблиці 1, можна зробити висновок, що, коли мова заходить про принципи формування єдиної української нації, і, як наслідок, про можливість внутрішню політику держави з національного питання, у більшості респондентів незалежно від національної приналежності домінує ірраціональний рівень національної самосвідомості. Це пояснюється тим, що вплив традицій і звичаїв, як правило, не усвідомлюється, проте, вони незримо присутні, певним чином організовуючи внутрішній світ і світосприйняття представників одного соціуму. В період суспільних трансформацій „старі” культурні цінності оживають, успішно адаптуються, соціалізуються і спрацьовують у сучасній дійсності.

Другим запитанням, що дозволяє виявити рівні національної самосвідомості, було: „Які в Україні, на Ваш погляд, повинні бути національні інтереси?”. При аналізі відповідей на це запитання, ми звернули увагу на два моменти. Перше, при визначенні *національних інтересів* респонденти (незалежно від національності) відзначають необхідність *розвитку демократії* (17,5%), що свідчить про підтримку і необхідність подальшого розвитку України демократичним шляхом, до громадянського суспільства. Причому цей показник у росіян за національністю дещо перевищує показник в українців (16,9% українців і 18,4% росіян). Це зрозуміло, адже високий рівень демократії дозволяє некорінним національностям почувати себе більш упевнено. Друге, при виборі національних інтересів України у мешканців Донецького регіону спостерігається співвіднесення національних інтересів з поліпшенням задоволення матеріальних потреб. Так, *підвищення економічного потенціалу країни та добробуту народу* займають другу та третю сходинку в ієрархії національних інтересів респондентів. Співвідношення рівнів національної самосвідомості з цього питання показано в таблиці 2.

Таблиця 2

Розподіл індикаторів за рівнями сформованості національної самосвідомості з питання: „Які в Україні, на Ваш погляд, повинні бути національні інтереси?”

Індикатори	Українці (%) N = 1099	Росіяни (%) N = 713
Індикатори ірраціонального рівня	18,6	15,7
Відродження традицій і звичаїв	5,1	3,9
Розвиток національної культури і національної мови	11,1	9,0
Терпимість, заснована на єдиних релігійних цінностях	2,4	2,8
Індикатори буденного рівня	29,4	34,2
Проведення політики інтернаціоналізму	1,5	2,9
Підвищення добробуту народу	13,3	16,3
Підвищення економічного потенціалу країни	14,6	15,0
Індикатори теоретичного рівня	28,2	28,3
Розвиток демократії	16,9	18,4
Збереження цілісності країни	4,7	5,6
Збереження миру в багатонаціональній Україні	6,6	4,3

Узагальнюючи дані таблиці 2, можна зробити висновок, що, коли мова заходить про національні інтереси України, у більшості респондентів незалежно від національної приналежності домінує буденний рівень національної самосвідомості. Це може говорити про те, що на сьогодні більшою мірою виявляється так звана „нейтральна” або „егоїстична” спрямованість свідомості респондентів, пов’язана з малою соціальною активністю і більшою орієнтацією людей на індивідуальні інтереси [11]. Іншими словами, у мешканців Донецького регіону сформувалося так зване „споживче” ставлення до держави, тобто значна зосередженість на реалізації своїх індивідуальних потреб. Причому, росіяни за національністю більшою мірою орієнтовані на поліпшення матеріального добробуту (34,2% росіян і 29,4% українці).

Третє запитання стосувалося ролі культурної спадщини минулого у становлення єдиної української нації. З допомогою уточнюючого запитання про те, яка саме спадщина і чому може сприяти становленню єдиної української нації, були отримані такі результати. У більшості респондентів (незалежно від національності) спостерігається прагнення зберегти і, по можливості, використовувати в сучасних умовах спадщину минулого (28,5% українців і 24,1% росіян). У своїх відповідях респонденти найчастіше виділяли *культурну спадщину* (21,7% українців і 22,8% росіян), відзначаючи, що на сьогоднішній день саме культурна спадщина може стати основою української нації. Частина респондентів вважає, що необхідно відмовитися від духовної спадщини минулого, оскільки в сучасних умовах вона не працює (14,6% українців і 17,4% росіян). Побудувавши номінальну шкалу індикаторів, ми отримали третю кількісну характеристику рівнів національної самосвідомості (табл. 3).

Таблиця 3

Розподіл індикаторів за рівнями сформованості національної самосвідомості з питання: „Чи може духовна спадщина минулого сприяти становленню єдиної української нації? Якщо може, то яка саме і чому? Якщо ні, то чому?”

<i>Індикатори</i>	<i>Українці (%) N = 1099</i>	<i>Росіяни (%) N = 713</i>
Індикатори ірраціонального рівня	10,0	8,7
Традиції і звичаї – основа народу	9,5	8,6
Єдині релігійні цінності об’єднують суспільство	0,5	0,1
Індикатори буденного рівня	36,5	37,3
Будь-яка спадщина, оскільки успіхи минулого сьогодні об’єднують	14,8	14,5
На сьогодні тільки культура – основа нації	21,7	22,8
Індикатори теоретичного рівня	42,6	41,5
Минуле сьогодні іноді сприяє роз’єднанню	14,6	17,4
Спадщину минулого необхідно враховувати, але йти в ногу з часом	28,0	24,1

Аналіз таблиці 3 показує, що, незважаючи на різницю в поглядах на місце і роль духовної спадщини, у респондентів превалює теоретичний рівень осмислення цієї проблеми.

Четверте запитання: „За якими ознаками Ви визначаєте для себе рідну мову?” – вимагало встановити мови, які респонденти визначають для себе як

рідні. Результати відповідей ще раз підтвердили те, що вже наголошувалося в низці соціологічних досліджень [14–15]: у Донецькому регіоні на сьогоднішній день превалює російськомовне населення. Аналіз показав, що в Донецькому регіоні можна виділити такі групи населення: росіяни і українці за національністю говорять своїми рідними мовами, українці за національністю, що говорять російською мовою, і росіяни за національністю, що говорять українською мовою. Незважаючи на однаково високий відсоток респондентів, що вважають російську мову своєю рідною, існують відмінності в ознаках її вибору. Для виявлення рівнів національної самосвідомості нам було важливо не те, настільки яка з мов є домінуючою серед респондентів, а визначити критерії вибору респондентами рідної мови. Більшість респондентів основним критерієм вибору рідної мови назвали *спілкуюся нею* – 41,8%. Найчастіше зустрічалися відповіді: *за національністю* – 15,9%; *живу в російськомовній частині України* – 11,5%. Проте при аналізі відповідей респондентів залежно від національності ми побачили значну різницю у виборі критеріїв рідної мови. Так, для росіян за національністю найбільш значущими є критерії: *за національністю; живу в російськомовній частині України; думаю нею; мова СРСР*. Для українців за національністю характерне абсолютно інше виділення критеріїв: *усвідомлюю себе українцем; живемо на Україні і повинні спілкуватися державною мовою; мова моєї малої батьківщини, мова предків; люблю цю мову*. Аналіз критеріїв вибору рідної мови може свідчити про те, що, при збереженні надалі тенденції поширення української мови в повсякденному житті, в якийсь момент часу мешканці Донецького регіону будуть готові користуватися українською мовою на рівні носіїв цієї мови. Позитивним є і той момент, що частина респондентів свідомо підходить до визначення своєї рідної мови (табл. 4).

Таблиця 4

Розподіл індикаторів за рівнями сформованості національної самосвідомості з питання: „За якими ознаками Ви визначаєте для себе рідну мову? Чому?”

Індикатори	Українці (%) N = 1099	Росіяни (%) N = 713
Індикатори ірраціонального рівня	11,6	37,2
За національністю	4,8	33,1
Мова предків	5,6	3,5
Люблю цю мову	1,2	0,6
Індикатори буденного рівня	59,3	51,5
Спілкуюся нею	46,1	35,2
Мова СРСР	2,6	3,4
Живу в російськомовній частині України	10,6	12,9
Індикатори теоретичного рівня	27,7	9,8
Думаю нею	4,4	5,3
Усвідомлюю себе українцем	12,5	2,4
Живемо на Україні і повинні спілкуватися державною мовою	10,8	2,1

Наступне запитання визначало ставлення респондентів до двомовності як інструменту міжнаціональних контактів. Результати відповідей підтвердили наявність в Донецькому регіоні тенденції до двомовності, хоча серед українців за національністю більший відсоток респондентів висловлюється за одну

державну мову (19,7% українців і 12,1% росіян). Висловилися ствердно як з приводу двох державних мов 2,6% українців і 3,4% росіян, так і за російську мову в статусі державної 0,8% українців і 1,0% росіян. **Виходячи з цього, можна зробити висновок, що так звана проблема „російська мова – друга державна” сьогодні вже не настільки актуальна для мешканців Донецького регіону, як вона представляється деякими політичними силами, і в свідомості респондентів вона займає значно менше місце, ніж, наприклад, проблема збереження миру і консолідації в Україні.** Двомовність розглядається жителями Донецького регіону саме як механізм досягнення цього. Про це свідчать такі відповіді респондентів: двомовність – *спосіб об'єднання різних національностей в багатонаціональній країні* – 30,0% українців і 35,1% росіян; мова *не важлива, важливо усвідомлювати себе членами української нації* – 21,3% українців і 17,5% росіян; *сьогодні і так одна мова державна, а інша – для вільного користування* – 18,4% українців і 10,7% росіян (табл. 5).

Таблиця 5

Розподіл індикаторів за рівнями сформованості національної самосвідомості з питання: „Можливе (або неможливе) в єдиній українській нації паралельне використання української і російської мов? Чому?”

<i>Індикатори</i>	<i>Українці (%) N = 1099</i>	<i>Росіяни (%) N = 713</i>
Індикатори ірраціонального рівня	21,0	24,4
Це традиція, так склалося історично	21,0	24,4
Індикатори буденного рівня	21,8	15,1
Державною мовою повинна бути російська мова	0,8	1,0
На сьогодні повинно бути офіційно дві державні мови	2,6	3,4
Сьогодні і так одна мова державна, а іншою – ми вільно користуємося	18,4	10,7
Індикатори теоретичного рівня	51,3	53,6
Двомовність – спосіб об'єднання людей у багатонаціональній Україні	30,0	35,1
Мова не важлива, важливо усвідомлювати себе українцем	21,3	17,5

Дані таблиці 5 свідчать, що на сьогоднішній день в Донецькому регіоні вже доволі важко маніпулювати свідомістю людей з приводу мовної проблеми.

За допомогою запитання: „У зв'язку з чим у Вас виникає почуття національної гордості?” визначалася не стільки наявність у респондентів національної гордості, а саме форми її прояву. Перш за все, в процесі інтерв'ю нас цікавила реакція опитуваних на словосполучення „національна гордість”. Відповіді респондентів залежно від національної приналежності розподілилися таким чином. У респондентів (незалежно від національності), які відчувають почуття національної гордості, найчастіше воно виникає у зв'язку: з *досягненнями України в різних сферах науки, культури і спорту*; з тим, що *Україна – незалежна держава*; з *рівнем української культури*. 24,7% респондентів (з них 19,4% українців і 32,8% росіян) відзначають, що почуття національної гордості у них *не виникає взагалі*, а 0,5% українців говорять про те, що *сьогодні немає підстав для виникнення цього почуття* (табл. 6).

Таблиця 6

Розподіл індикаторів за рівнями сформованості національної самосвідомості
з питання: „У зв’язку з чим у Вас виникає почуття
національної гордості?”

Індикатори	Українці (%) N = 1099	Росіяни (%) N = 713
Ірраціональний рівень	54,5	48,1
З досягненнями України в різних сферах науки культури і спорту	36,0	38,0
Самобутність України	5,2	2,2
Менталітет народу	6,0	4,2
Краса природи	5,0	2,2
Державна символіка	2,3	1,5
Буденний рівень	6,9	4,2
Пишаюся без зовнішніх проявів	1,6	0,3
Героїчне минуле	5,3	3,9
Теоретичний рівень	12,5	7,3
Україна – це незалежна держава	10,0	6,0
«Помаранчева революція»	2,5	1,3

Показники даної таблиці засвідчують, що стосовно національної гордості і в українців, і в росіян переважає ірраціональний рівень сформованості національної самосвідомості. Це означає, що почуття національної гордості у респондентів має переважно емоційне, ніж раціонально-свідоме підґрунтя.

Таблиця 7

Розподіл індикаторів за рівнями сформованості національної самосвідомості
з питання: „В чому проявляється Ваше почуття патріотизму?”

Індикатори	Українці (%) N = 1099	Росіяни (%) N = 713
Ірраціональний рівень	41,6	28,3
Поважаю національну культуру, традиції і звичаї	8,3	3,9
Хвилююсь за майбутнє України	15,4	12,3
Люблю Україну	17,9	12,1
Буденний рівень	14,2	15,6
Працюю на благо країни	6,9	7,3
Живу в Україні	6,2	7,3
Підтримую національного виробника	1,1	1,0
Теоретичний рівень	5,9	5,8
Готовий стати на захист України	3,9	3,6
Беру активну участь в політичному житті (ходжу на мітинги, пікети, є членом однієї з партій і т.д.)	2,0	2,2

Сьоме запитання: „У чому виявляється Ваше почуття патріотизму?” – вимагало встановити, чи є почуття патріотизму у мешканців Донецького регіону. Дані відповідей підтвердили те, що почуття патріотизму збереглося в свідомості більшості респондентів (патріотами вважають себе 66,7% українців і 55,7% росіян; немає почуття патріотизму у 21,4% українців і 29,6% росіян, було важко відповісти 11,9% українців і 14,7% росіян) (табл. 7).

В результаті узагальнення отриманих даних ми вивели сукупний показник рівня сформованості національної самосвідомості залежно від національності. Аналіз відповідей на ключові питання, які так чи інакше стосуються процесу формування єдиної української нації і дозволяють нам охарактеризувати рівень національної самосвідомості, показав, що в даний час у мешканців Донецького регіону незалежно від національної приналежності присутні всі рівні національної самосвідомості, з переважанням ірраціонального рівня над буденним і теоретичним (3:2:2). Це співвідношення було отримане шляхом підсумовування перших місць переважаючих рівнів національної самосвідомості з указаних вище питань. Введення даного показника відносно умовне. Він дозволяє лише з деякою часткою наочності продемонструвати наявність і рівні сформованості національної самосвідомості респондентів (схема 1).

Схема 1. Сукупний показник рівнів національної самосвідомості мешканців Донецького регіону (за національною ознакою)

Висновки. Аналіз результатів дослідження показав, що в мешканців Донецького регіону рівень сформованості національної самосвідомості суттєво не залежить від національної приналежності. Незалежно від національності у респондентів переважає ірраціональний рівень національної самосвідомості. Це вказує на важливість для мешканців Донецького регіону спільності походження, приналежності до рідного краю, на інтерес до історичного минулого, рідної мови і культури. Перераховані риси, найчастіше, виникають тільки в процесі спілкування з представниками інших національностей. Усе це говорить про сформованість у мешканців Донецького регіону національної ідентичності як прояву ірраціонального рівня сформованості національної самосвідомості. Прояв буденного рівня національної самосвідомості характеризує своєрідність ситуації в Донецькому регіоні, яка полягає в отождоженні респондентами процесу становлення української нації з динамікою економічних процесів у суспільстві. Виявлений у мешканців Донецького регіону теоретичний рівень національної самосвідомості носить, скоріше, етичний

характер і використовується респондентами як регулятор національних взаємин, активізації контактів між національностями, для взаємодії і взаємозбагачення культурних традицій, для врахування інтересів, цінностей, орієнтирів представників інших національностей в єдиному соціумі.

У перспективі виведені нами показники в разі дотримання даної методики дозволять отримати чітку картину динаміки зміни національної самосвідомості у мешканців Донецького регіону або порівняти її з відповідними показниками інших регіонів України. Надалі ми збираємося простежити і проаналізувати залежність рівнів національної самосвідомості від соціального статусу респондентів.

1. Головаха Е.И., Бекешкина И.Э., Небоженко В.С. Демократизация общества и развитие личности. От тоталитаризма к демократии. — К.: Наук. думка, 1992. — 125 с.
2. Габермас Ю. В поисках национальной идентичности : Философские и политические статьи : Пер. с нем. — Донецк: „Донбасс”, 1999. — 123 с.
3. Дьюи Дж. Общество и его проблемы / Пер. с англ. И.И. Морберг, А.Б. Толстова. — М.: Идея-пресс, 2002. — 160 с.
4. Линднер Г.-А. Общественное самосознание // Зомбарт В. Социология: Пер. с нем. Изд. 2-е, стереотипное. — М.: Едиториал УРСС, 2003. — С. 30–33.
5. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги : У 2 т. : Пер. з англ. — К.: Основи, 1994. — Т. 1. — 446 с., Т.2. — 494 с.
6. Сорокин П.А. Кризис нашего времени // Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество : Пер. с англ. / Общ. ред., сост. и предисл. Ю.А. Согомонова. — М.: Политиздат, 1992. — С. 427–435.
7. Кон И. В поисках себя: личность и ее самосознание. — М.: Политиздат, 1984. — 335 с.
8. Головатий М.Ф. Національні інтереси як основа формування державності: теоретико-методологічні засади // Український соціум. — № 1(2). — 2003. — С. 86–95.
9. Гаврилов Н.И. Феномен государственной власти народа. — Севастополь: „Вебер”, 2003. — 300 с.
10. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації : Філософський аналіз. — К.: Фенікс, 2002. — 760 с.
11. Єрескова Т.В. Проблема адекватності формування національної самосвідомості в період демократичних трансформацій // Перспективи. — № 1(29). — 2005 р. — С. 123–127.
12. Гаврилов М.І., Єрескова Т.В. Формування національної самосвідомості як чинника вирішення міжнаціональних конфліктів // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : Матеріали другої наук. конф. (Донецьк, 14 квітня 2006 р.). — Донецьк: ДонДУУ, 2006. — С. 266–271.
13. Мазурик О.В., Єрескова Т.В. Утвердження принципу „державна-нація” як оптимального варіанта для розвитку України // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє : Матеріали Всеукр. конф., Луганськ, 25–26 травня 2006 р. / Наук. ред. І.Ф. Кононов. — Луганськ: Знання, 2006. — С. 156–162.
14. Паніна Н.В. Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. — К.: ТОВ „Видавництво Софія”, 2005. — 160 с.
15. Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. — 653 с.